

Այն ատեն՝ կանգուն մնաց վրան նայելով, միանգամայն զարմացած որ արդէն այդպէս շուտ լինցել է և Ոսթրովը դպաւ, սրբունքներէն մին վեր վերուց և յետոյ վար ձգեց, վրան նըստաւ և աչքերը արօտին սեեռած մնաց՝ առանց մէկ բանի վերայ խորհելու:

Վերագառնալով կառած՝ մարդու բան չասաց, քանզի կ'ուզէր տակաւին թափառիլ՝ ձիուն արօտատեղին փոխելու ժամերուն:

Հետեւալ օրը գնաց ձիուն տեսութեան. երբ մօտիկցաւ, ագռաւներ վեր թռան: Անթիւ ճանճեր կը շրջէին ձիուն մարմնոյն վերայ և շուրջը կը բզկային:

Տուն գառնալով՝ հանդիպածը իմացուց: Կենդանին այն աստիճանի ծեր էր որ ոչ ոք չզարմացաւ:

Տէրը ասաց երկու հատ ծառայի. — Առէք բահերդ և փոս փորեցէք նոյն իսկ այն տեղը ուր Քօքօ ընկած է:

Եւ մարդիկ թաղեցին ձիուն՝ ճիշտ այն տեղը ուր անօթու թենէ մեռած էր:

Իսկ արօտը, ինզճ կենդանւոյն մարմնէն անունդ առնելով՝ բռնաւ անդ պարարտագոյն, խիտ առ խիտ և դալարագեղ:

ԹԱՐԳ. Մ. Ռ. ԹԻՄԵԱՅԵԱՆ

Գիշ ԳՐ ՄՕՍԿՈՒՍԿԵ

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՓՐԻԿԵԻ

ԱԴԱՄԱՆԴԻ ՀԱՆՔԵՐԸ

ՔՈՎԱՆԴԱԿ հարաւային Աֆրիկէի շուրջը և սակաւ ինչ հեռի 'ի ծովեզերաց' բարձրաբերձ և սրածայր լեռանց շղթայ մը կը պատէ, յոր սակաւթիւ են անցք. աստի անդր Քարոս զաշտագետինը կը տարածուի, որոյ բարձրութիւնն յերեսաց ծովու 1100—1300 մէտր է:

Այս երկրին մէջ նշանակելի բան է ջրոյ բացարձակ պակասութիւնը. միայն հիսիսային գաւառները կը թրջեն Օրանժ, վալա և Մոտտէր գետակները. ձմեռ ժամանակ երբեմն այնքան չափազանց ձիւն կը տեղայ՝ որ մեծամեծ աղիտից պատճառ կ'ըլլայ: Կենդանիք՝ մասնաւորապէս ոչխարք, որոց բուրգն անդ բնակեալ Հոլանտացւոց վաճառականութեան գլխաւոր առար-

կայն է, կը հանդիպի որ երբեմն քանի մը օր յաջորդաբար առօթութեանէ հազարաւորք կը մեռնին։

Օղզէնդացիք այսօր յոյժ սակաւաթիւ են. ընդհակառակն կը բազմանան Հօլանտացիք, որ անպիսի ընդարձակութեամբ երկիրներ կ'ստանան. յորոց մի քանին 20 կամ 30 հազար եկտար ստարածութիւն ունի. այս գաղթականք իրենց բնակարաններն և ամբողջ շահութիւնն պահեր են ցարդ. կատաղաբար կը սիրեն զանկախութիւն և այն կղզիացոյցը՝ որ զայն իրենց կ'ապահովէ. սաստիկ կ'աւանտ և և է կերպիւ ոստիկանութիւնը կամ հսկողութիւնը։

Ահա, այս է երկիրն՝ որ Գաբոնի հրումանկանէն ապամանդի հանքերն դաշտը պէտք է կտրէ անցնի։

1867ին՝ այն թափառական վաճառականաց մին՝ որոնք 'ի թասուերկու եղանց ձգեալ կառողով մը՝ գաւառէ 'ի գաւառ կը շրջէին բնակչաց կերպաս և այլ զանազան նիւթեր վաճառելով, այս վաճառականաց մին վաւախ գետափունքը դանդաղելով՝ պղտիկ տղու մը ձեռքը բերեղացեալ, թափանցիկ և փայլուն քարի կտոր մը տեսաւ։ Առաւ զայն ձեռքէն և տուն դառնալով՝ իբրեւ հետաքրքրական առարկայ մը զայն իւր բարեկամաց ցոյց տուաւ. ասոնցմէ մին՝ աքթ. Ազնէրպոն 'ի Գոլիգպէրկէ՝ որ քիչ մը տեղեակ էր հանքարանութեան՝ իսկոյն ճանչցաւ որ այն քարն աղամանդ էր, այս վկայութիւնն յետոյ 'ի հմտագունից հաստատուեցաւ, և հետևաբար Բարեկտայ զլիտց գաւառապետը զայն 500 սղերկինի գնեց։ Նոյն տարւոյն Բարեկտ Աշխարհահանդիսին մէջ 'ի ցոյց դրուեցաւ այս քարը։

1868ին՝ սև մը չի գիտցուիր ուրտեղէն գտաւ և չափաւոր գնով վաճառեց «աստղ Հարաւային Աֆրիկէի» կոչուած հռչակաւոր աղամանդը, որ 119 քարադ կը կշռէ. շատ ձեռքէ անցնելէն վերջը՝ գնեց զայն Լօրտ Տրալի 608,000 ֆունքի։

Այս կրկին գէպք՝ մեծ զարանք պատճառեցին. անթիւ անհամար բաղդախնդիրք թափեցան, ուր եթէ քիչ մը մեծութեամբ քարի կտոր մը գրանէին՝ իրենց բաղդը կ'ապահովէին։ Սակայն ճանապարհորդութիւնք շատ վրտանգաւոր էր. կտաւով զոցուած կտուքերով կ'ընէին, և պէտք էր ճանապարհորդութեան հարկաւոր եղած ամէն ինչ 'ի միասին տանէին. մասնաւորապէս ուտելիք. թէպէտ ճանապարհին վրայ քաղաքներ կը գտնուին՝ սակայն 'ի 5 կամ 600 անձանց բաղկացեալ աղքատ և խեղճ դիրքի մէջ. և յորս անկարելի էր պաշար գտնել։ Մոտտերի և վաւախ ափունքն հասնելու համար՝ առ նուազն ութը եօթնեակ հարկաւոր էր. ճանապարհորդութեան ձեռք դարձողներէն շատերը՝ իրենց նպատակին չհասան։

Ճանապարհորդք և աղամանդ խնդրողք տեսնելով որ Մոտտեր գետակը անաղաւսաւոր էր՝ վաւախ ափունքն հաստատուեցան. Ատտրալիացիք որ մեծամասնութիւնը կը կազմէին՝ իրենց բնիկ երկրէն բերած հանքային բաժանման մասնաւոր դրութիւն մը կը գործածէին. claims կոչուած փաքիկ քա-

հակուսիներ կը նշանակէին այն տեղեաց վրայ՝ ուր աղամանդարներ աւազ կը գտնէին. այս քառակուսիներն 84 մէտր մակերեւոյթ ունէին. և իւրաքանչիւր ոգ իւր բաժնին մէջ ըստ կամն կ'ապրէր իւր վրանին տակ :

Վաալի առաջակուտից աշխատութիւնը՝ նախ և առաջ շատ շահաւոր եղաւ, և ցայսօր իսկ գեռ բոլորովին երեսէ ձգուած չէ : Բայց յառկարծակի նորայուր մը տարածեցաւ. գրեթէ քառասուն մղոն գէպ 'ի ներս՝ խուզարկու ճանապարհորդ մը՝ Տիւղուայդ ճահճին մօտ՝ բլրակի մը վրայ դիպուածով ազամանդի կտոր մը գտաւ : Բնականաբար խուզարկուք բազմութեամբ զիմեցին անդ. բարակ, կարմրագոյն և տեղ տեղ ալ կրային նիւթերով խառն աւազով ծածկուած երկրի մը տակ՝ դեղնազոյն և փխրուն հող մը գտնուեցաւ որոյ մէջ աղաւմանքը խառն կը գտնուէին քարի և ժայռի կտորներու հետ : այս երկրիս վրայ մի խորանարդ մէտր աշխատուած նիւթը՝ շատ աւելի ազամանդ կու տար քան թէ նոյն քանակութեամբ գետին աւազը :

Մակայն քարահատը և աշխատաւորը կը կարծէին՝ թէ այս երկիրն ալ գետեզերքի աւազոց նման 'ի ջրատական մնացորդաց կը բաղկանար : Թէպէտ աւազ չի կար, և բլրակի մը դազաթին վրայ կը գտնուէր այս աղաւմանդաբեր երկիրը ամենեւին հետք մը չունենալով և և իցէ գետի մը անկողնոյն՝ բայց այս ամէնը նշանակութիւն մը չունէին տեղացի բնակչաց համար. վասն զի սոքա լաւ գիտէին որ 'ի Հնդկիս, 'ի Պրագիլ, յԱստորալիս և նոյն իսկ 'ի Պոռնէո՝ ազամանդը միշտ ջրատական երկիրներու մէջ կը գտնուէր. հետեաբար շրջակայ երկիրներուն վրայ բազմաթիւ խուզարկութիւններ ըրին նախկին գետոց հետքերն և մնացորդներն գտնելու համար : և այս ջանից փոխարէն զտան Գիմպլրէյի, Պուլթֆոնդէնի և Պիրսի հանքային խաւերը :

Մակայն ինչ ալ ըլլայ հանքաբանից կարծիքը այս նոր երկրին վրայ՝ սակայն նիւթական և շոշափելի ապացոյց մը՝ կը զանազանէ զայն Վաալի հանքերէն. այսինքն ջրոյ պակասութիւնը : այս պատճառաւ իսկոյն բարձրացաւ անդ ջրոյ գինը առհասարակի կերպով, և մեր գործածած զինքէն աւելի սուղցաւ. այսինքն ջրոյ մի խորանարդ մէտրը կ'արժէր 300—400 ֆու :

1872ին սկիզբները այն ազամանդարեր երկիրներու մէջ տպիտակ ցեղէ 80,000 անձինք կ'աշխատէին՝ որոց պիտոյքը պէտք էր հողալ : այս վաճառականութեամբ պարապողք առաւելելալ գումարներ դիզեցին :

Այս ոճով հաստատուած գաղթականութիւն մը՝ 'ի ձեռնարկելն զայս գործ շատ մը խնդիրներու ուշադրութիւն չէր բրած. և մասնաւորապէս հետեւեալներուն. Այս երկիրը որոշան էր Օրանժի անկախ պետութեան. Անգղիոյ և կամ թէ արդեօք անկախ էր, գործաւորաց և տեւարց փոյթը չէր : Օրանժի պետութիւնը՝ իւր զրօշն անդ հաստատեւ էր առանց զինուորական գրաւման կամ օժանդակութեան : Անգղիա մեծապէս փնտաւար համարեցաւ՝ այսպիսի կարեւոր հանք մը՝ մերձաւոր պետութեան մը տիրապետութեան տակ թողուլը, և խնդիրը իւր ոճով վերջացուց. 1874 նոյեմբերի երեսնիս չափ

ռասիականութեան պահպաններ անդ ղրկելով՝ որոց զախտեանն անձկութեամբ կրսպասուէր։ Սորա հազիւ թէ հասան՝ իսկոյն Օրանժի զրօշը վերցուցին և անգղիականը բարձրացուցին։ յետ բազմաթիւ և ազդու բողոքներու՝ զաղթային կառավարութիւնը կեղծեց թէ կրնայ ըլլալ որ սահմանազիւ որոշման սխալ մը եղած ըլլայ։ Բայց գործը արդէն լմնցեր էր և նորա պատճառած շահերն և առաւելութիւններն պէտք չէր այնպէս շուտով ձեռքէ հանել։ Ուստի Օրանժի ազատ Պետութեան 90,000 սըրբլիին հասուցում մ'ըրաւ. և ոհմա այսպէսով այս հարուստ երկիրը՝ օրինաւորապէս ընդ պաշտպանութեամբ Սեպտեմբր 1873ին ինքնիշխան զաղթականութեանց կարգն անցաւ։ 1877ին առժամանակեայ կերպով Բարեխաղ Գլխոյն զաղթականութեան նահանգ մը համարուեցաւ, և վերջապէս 1880ին՝ բնակաց կամաց հակառակ՝ բոլորովին միացաւ Բարեխաղ Գլխոյն զաղթականութեան հետ։

Անգղիական կառավարութիւնը՝ նախ և առաջ ջանաց սեպհական ստացուածոց խնդիրը կարգի գնելու. կը փափազէր ժամանակիս սովորութեանց և բարդից համաձայն վարչութիւն մը հաստատել. բայց 30,000 լալ գինեալ և հաստատաւոր անձանց գէմ չկրցաւ ուրիշ բան ընել՝ բայց միայն արձանագրել և դասաւորել արդէն եղածները։ Քիչ վերջը լոկ տեղական իշխանութեան նման բան մը կազմուեցաւ որ «Mining – Board» անունը կրեց. հասարակաց ապահովութեան հսկողութիւնն, տրոց հաւաքումն, շրջակայ վայրաց ներքին և արտաքին բարեկարգութիւնն այս վարչութեան պարտքն էին։ Իւրաքանչիւր հանք իւր «Mining – Board» ունէր։ Այս վարչութեան շնորհիւ առանձնականաց ինչ ինչ գեղծմունք ի սպառ ջնջուեցան. բայց մասնաւորապէս շատ բացայայտ և խիստ օրինօք կարգաւորեցաւ ապամանդի վաճառականութիւնը։ Յայտնի տեսնուեցաւ որ գողցուած ազամանդներու թիւն շատ մեծ էր, և հանքատէրք այս վտանգն հեռացնելու համար՝ ստիպուեցան յիշադիր բարբարոսական և բռնագոյն միջոցներու զիմել։ Կարուածատեարց ըրած միահամուռ հաշուէ մը կը տեսնուի որ գտնուած ազամանդներու 100ին 25ը կը գողցուէր. հետեւաբար յիշեալ միջոցներն շատ հարկաւոր էին. օտարական մը միայն հանքին տիրովէն կամ նորա գործակալէն կրնար ազամանդը գրնել, ի ներկայութեան երկուց վկայից, տեղւոյն դատաւորէն վկայագիր մ'առնելով՝ յորում մանրամասն նկարագրուած պէտք էր ըլլալ քարին յատկութիւնքն։ Այս ալ բաւական չհամարելով՝ ծպտեալ գործակալներ որոշուեցան, որոց պաշտօնն էր մտերմաբար գործաւորաց հետ յարաբերութեան մէջ մըտնել. և եթէ գտնուէր օրինազանց մը՝ քանի մը տարի շղթայակապ աշխատութեան կը դատապարտուէր։

Այս կարգադրութիւնք որչափ ալ խիստ և ծայրայեղ ըլլային՝ սակայն զարձեալ լիովին իրենց նպատակին չհասան. ազամանդի գողութիւնը միշտ 100ին 15 մնաց։ Եւ այս մինչև ցամառ 1879։ Անարգասաւոր կամ անօգուտ ժայռերու փոխադրութիւնը՝ 1878 յուլիս 5է ց1879 յունիս 30

արժեք էր 2,700,000 ֆո. ադամանդներու հանքերու մէջ աշխատութիւնը ո՛րչափ յառաջէր և խոր երթար՝ այս ժայռերն ալ այնչափ աւելի կը բազմանային. ուստի այս անօգուտ կտորները պէտք էին այլուր փոխադրել զործին արգելէ չըլլալու և զործաւորաց կեանքն ապահովելու համար. և սակայն այսու հանդերձ դեռ զործաւորաց կեանքն լիովին ապահովութեան մէջ չէր: Ժայռերու կոյտից այս անհաւատալի աճումն՝ բազմաթիւ մտածութեանց և հոգածութեանց առիթ կ'ըլլար. պէտք է այս ալ դիտել՝ որ հանքային աշխատութիւնը մեծամեծ զործիքներու պէտք ունէին. ածուխը 600—800 ֆո. կ'արժէր առ մի տակառաչափ. վաւայի գետափունք այլ ևս զուրկ էին 'ի տնկոց և 'ի բուսականութենէ. և 16 ձիոց զօրութեամբ չափաւոր շարժիչ մեքենայ մը՝ որ յԱնգղիա 15,000 ֆո. կ'արժէր՝ 'ի Քիմպլըրէյ փոխադրութեան ծախուց պատճառաւ 35,000 ֆո. կ'արժէր:

Մտիպողական և տագնապալից էր վայրկեանն. զանազան միջոցներ փորձեցին՝ բայց ամէնն ալ 'ի դերեւ ելան: Բայց դեռ ամենակարեւոր միջոց մը կար՝ այսինքն ամէն հանդիսատէրը պէտք էր միանային ստորերկեայ աշխատութիւնը կարգադրելու համար. սակայն այս փորձն ալ ապարդիւն մնաց: 1885ին՝ նշանաւոր դէպք մը հանդիպեցաւ. երկաթուղին հասեր էր մինչև 'ի Քիմպլըրէյ. յանկարծակի ամէն բանի գինն ինկաւ. օրինակի համար ածխոյ գինն իջաւ 200 ֆո. առ տակառաչափ: Հանքերու և պեղմանց զործունէութիւնն և աշխատութիւնը կրկնապատկեցան. հին դրութեամբ շարունակեցն անկարելի թուեցաւ. ուստի բոլոր հանքատէրը ընկերութիւն մը կազմեցին. փոխանակ առանձնական շահերու՝ հասարակացն սկսան մտածել: Ահա այսպէսով ադամանդի աշխատութիւնն ալ ճարտարագործութեան ճիւղ մը համարուեցաւ. ամենայն ինչ շոգեշարժ գործինքնով կը կատարուի, բոլանդակ հանքերը՝ մի միակ ընկերութեան ձեռքն են. յայտնի է թէ այս ընկերութիւնն աշխարհիս ամենէն աւելի հարուստ և զօրաւորաց մին է. զրամագլուխն է 3,950,000 սդելլին, այսինքն 98,750,000 ֆո.: Այս գումարն 'ի սկզբան շատ փոքր էր. և չկարծեն ընթերցողք թէ հանքին աշխատութեանց բազմանալով՝ բարձրացաւ նաև զրամագլուխն, այլ ընդհակառակըն որպէս զի ադամանդին գինը բարձրանայ՝ աշխատութիւնները չափաւորեցին. մօտերս այս ընկերութիւնը նոր գտնուած մեծ հանք մ'ալ ստացաւ, և բացարձակ տէր է այսօր բոլանդակ աշխարհիս ադամանդի վաճառականութեան: Բոլանդակ զրութեան մը այսպիսի հիմնական փոփոխութիւն՝ բնականաբար զանազան արդիւնք ալ ունեցաւ. նախ և առաջ ընկերութիւնը ըսկրասաւ մտածել թէ ի՞նչ կերպով կարելի է բոլորովին արգելալ ադամանդի գողութիւնը՝ որ ստորերկրեայ հանքերու մէջ շատ դիւրաւ և մեծ քանակութեամբ կը կատարուէր: Ուստի խումբ խումբ բաժնեց իւր սեւամորթ զործաւորները, և ամէնն ալ բաւական ընդարձակութեամբ երկրի մը մէջ փակեց իրենց հանքերուն մօտ. այս երկրին ալ երեք մէջը բարձրութեամբ երկաթէ ձողերով չորս կողմէն պատեց. այսպէսով արգելափակ փոքրիկ գիւղա-

քաղաքներ և ևսացան իրենց հիւանդանոցներով, մարդութեան բազանիքներով, պաշտօնարաններով, և այլն . մէկ խօսքով ամէն տեսակ գիւրութիւն շնորհեցաւ գործաւորաց բաց յարտաքին հաղորդակցութենէ . եթէ գործաւոր մը մտնէ անդ աշխատելու՝ մինչև պայմանեալ ժամանակը չլմնցրնէ՝ չի կրնար դուրս ելնել . և եթէ հասնի այն երջանիկ ժամը՝ դարձեալ ուրիշ արգելափակ տեղ մը կը տարուի՝ ուր քառասուն և ութ ժամ պէտք է սպասէ օրինաց պահանջեալ այցելութեանց համար, երբեմն նոյն իսկ մերկ մարմնոյ վրայ՝ եթէ կասկած արթնցընէ զինք քննող պաշտօնէից միտքը :

Քանի մը խօսք ալ աւեցրնենք այս հանքերուն արդիւնաբերութեան վերայ . ամենէն վերջին հաշուելիչուն է 1883ինը, յորում յայտնի կը տեսնուի որ վերջին ութ ամաց արդիւնաբերութիւնն եղած է 22,014,915 քառադ . այսինքն 4533 հազարակրամ, և միջին հաշուով 566 հազարակրամ առ մէն մի տարի : Ասորք վրայ պէտք է յաւելուլ նաև Օրանժի ազատ Պետութեան հանքերուն և գողցուած ադամանդներուն կշիւն . որով 1874—1890 արդիւնաբերութիւնն կրնանք համարիլ 48 միլ . քառադ : Սոցա անուանական արծեքն է 1680 միլիոն ֆո . իսկ եթէ յաւելունք այն մանր մունր կտորնելը՝ որք ադամանդի հատմանէն յառաջ կու գան, և զրեթէ 400 միլիոնի արծեք մ'ունին՝ կը տեսնենք որ զրեթէ 2 միլիառի արծեք ադամանդի վաճառականութիւն եղած է այս վերջին քսան տարիներու մէջ :

Միացեալ նահանգաց վաճառականութեան ճիշդ հաշուեցուցակէն կը տեսնուի՝ որ ամէն տէրութենէ աւելի ինքը գներ է այս ադամանդները մեծաքանակութեամբ . այսինքն 1200 միլիոնի չափ . Հարաւային Ամերիկա ալ բաւական քանակութեամբ գնած է՝ բայց իւր նոյժմեան դրամական անձուկ վիճակին պատճառաւ՝ ստիպեալ է վերստին զայնս 'ի վաճառ հանելու ոչինչ գներով :

Քանի մը խօսք ալ ըսենք հռչակաւոր ադամանդի մը համար, որ ցարդ գտնուած ծանոթներուն մէջէն թէ՛ ամենէն գեղեցիկը և թէ՛ ամենէն աւելի մեծն է . նայսերականն է սա, նուիրեալ Անգղիոյ թագուհոյն և Հնդկաստանի կայսերուհոյն . այս ադամանդին սկիզբը կամ ծագումը ոչ ոք որոշակի գիտէ : Դեռ չբանուած՝ 457 քառադ կը կշէր . զայն կանոնաւոր և ևի մը վերածելու համար՝ ստիպուեցան 49 քառադ ծանրութեամբ կտոր մը փրցընել . այս փոքրիկ կտորը բանուելէն վերջը՝ 19 քառադ կը կշէր և 125,000 ֆո . ծախուեցաւ . միացեալ կտորէն 180 քառ . ծանրութեամբ թանկագին ազնիւ ակունք մը և ևսացաւ . որոյ սոսկ աշխատութեան համար, որ տասնեւհինգ ամիս տեւց՝ 37,500 ֆո . ծախք եղաւ :

Այս ազնիւ քարին զինն ի՞նչ է . անկարելի է ըսել, վասն զի անգին է . իսկ պարզ գաղափար մ'առնելու համար՝ կրնանք զայն Գաղղիոյ նախկին թագին ադամանդին հետ բաղդատել . այս քարը դեռ չբանուած՝ 410 քառ . կը կշէր, իսկ վերջը՝ 136 քառ . Գաղղիոյ արքունեաց ստացուածոց անցեալ դարու հին ցուցակին մէջ սորա արժէքը 12 միլիոն ֆո . նշանակուած է :